

SZEMLE

*Nemzeti tudat, nemzeti és etnikai folyamatok***Szembenézés a múlttal: Regionális integráció és történelmi számvetés Közép és Kelet-Európában**

Gledhill, John: Integrating the past: regional integration and historical reckoning in Central and Eastern Europe = Nationalities Papers, 2011, 39.vol. 4.No. 481-506.p.

A cikk számba veszi, milyen hatásai voltak a Kelet-Közép-európai államok európai integrációjának az egyes országokban megjelenő kollektív emlékezetre, és átmeneti igazságszolgáltatásra. Az általunk bemutatott romániai, lengyelországi, és csehországi példák bemutatásának segítségével két állítás tehető. Az egyik, hogy bár az Európai Unió nem indított a történelmi számvetést segítő, felülről lefelé ható projekteket, az Unióba való belépés mégis segítette azokat a szervezeteket, amelyek a közelmúlt feldolgozását tűzték célul maguk elé. Ezek a szervezetek, vagy intézmények képesek voltak politikai, anyagi, és/vagy jogi Uniói forrásokat felhasználni. A második állítás szerint, az Uniói forrásokra támaszkodó projektek megvalósulása is nagy eltérést mutat a régióon belül. Ez az eltérés pedig az egyes Kelet-Közép-európai államok eleve meglévő, törekvésbeli különbségeiből fakad, amellyel hajlandóak voltak rögtön a rendszerváltást követő években a kommunista múlttal való szembenézésre, a közös emlékezet kialakítására, és az átmeneti igazságszolgáltatás intézményes felkarolására.

A 2006. év vége Romániában, és Bulgáriában is nagy várakozással és készséggel telt. Mindenki az Európai Unióba való belépésről, és a jövő nagy lehetőségeiről beszélt. Európa elit klubbjához való tartozás ugyanakkor, mintha a kommunista múlttal való szembenézés fontosságát is előtérbe hozta volna, amelyre a legjobb példa, hogy mind a román, mind a bolgár kormány éppen a csatlakozást megelőző hónapokban tett a múlt feltárásának lehetőségét megkönnyítő lépéseket.

Ez a cikk pedig éppen azt kívánja vizsgálni, hogy milyen hatása volt az Unióhoz való csatlakozásnak a közös nemzeti emlékezetet erősítő törekvésekre, és az átmeneti igazságszolgáltatásra. A tanulmányban tárgyalt felvetésekhez a következő (szám szerint három), központi fogalmat tisztáznunk kell: kollektív emlékezet; átmeneti igazságszolgáltatás; európai regionális integráció.

Kollektív emlékezet alatt itt „nyilvános emlékezést” értünk. Olyan társadalmi, vagy politikai projekteket, amelyek célja, hogy az adott közös-

ség megfogalmazhassa, és meghatározhassa a közelmúlthoz való viszonyát. A tizenkilencedik és korai huszadik század ilyen jellegű projektjeit nemzetépítő törekvéseinek megnyilvánulásaiaként legnagyobb részt maga az adott állam kezdeményezte, és irányította. Hivatalos nemzeti történelmek, nemzeti múzeumok, az emlékezést elősegítő nemzeti ünnepek, és köztéri emlékművek születtek. A közelmúlt évtizedeit ugyanakkor nem csak az új nemzetállamok megszületése, hanem a már meglévők nemzeti közösségeinek újrakovácsolása is jellemezte. Ahogyan a közös emlékezet megteremtésére tett törekvések súlypontja eltolódott, e törekvések megnyilvánulási formái is úgy öltöttek egyre sokszínűbb alakot. Ma már a nem állami szereplők is igen fontos szerepet játszanak az egyes projektek megszületésében, és megvalósításában.

Annak érdekében, hogy a különböző eseteket összehasonlíthassuk, a tanulmány első sorban a jelenkori esetekkel foglalkozik.

Az imént említett szociokulturális kezdeményezések mellett az átmeneti igazságszolgáltatásnak is fontos szerepe van, ha egy állam egyik politikai rendszerből egy másikba való átalakulását vizsgáljuk. Átmeneti igazságszolgáltatás alatt olyan tárgyalásokat, és jogi folyamatokat értünk, amelyek rendezni kívánják az új politikai berendezkedés a régihez való viszonyát, illetve az olyan jogorvoslati eljárásokat, amelyek kárpótlást nyújthatnak az egyes egyéneknek az előző rendszerben elszenvedett politikai, vagy emberi jogi sérelmeikért. Továbbá az átmeneti igazságszolgáltatás maga is hozzájárul ahhoz, hogy a társadalom egésze jobban megérthesse saját közelmúltját.

A harmadik kulcsfogalom, az európai regionális integráció. Ez a fogalom szorosan összekapcsolódik az Európai Unió bővítésével, bár nem kizárólag ennek függvénye. Ám mivel az Unió a legdominánsabb területi szereplő a régióban, jelen cikk is elsősorban a bővítés hatásainak vizsgálatával foglalkozik a nemzeti emlékezet, és átmeneti igazságszolgáltatás tekintetében. Az Emberi Jogok Európai Bírósága például az egyik olyan intézmény, amely tárgyunk tekintetében kiemelt fontossággal bír.

Történelmi számvetés három Kelet-Közép-európai országban, közvetlenül a rendszerváltás után

Az 1990-es évek nyilvánvalóvá tették, hogy a kommunista uralom különböző megnyilvánulási formái különböző átmenetet eredményeztek az önkényuralmi rendszerről a demokráciára való áttérés során, és ennek megfelelően az egyes országokban más és más típusú posztkommunista hatalmi elit alakult ki. Ma már az is világosan látható, hogy a rendszert leváltó új politikai

hatalomgyakorlók között abban is nagy különbség fedezhető fel, ahogyan a kommunista múlt feldolgozásának kérdéséhez hozzáálltak. Romániában, Bulgáriában, és Albániában, valamint a korábbi Jugoszláviában, a hatalmi elit csak nagyon csekély, vagy éppen semmilyen érdeklődést sem mutatott a kommunista örökség társadalmi, és politikai vonzataival való szembenézésre. A régió államainak második csoportját olyan országok alkotják, mint Lengyelország, Magyarország, vagy Szlovákia. Ezekben az országokban váltakozó mértékben jutott állami támogatáshoz a történelmi számvetés, elszámoltatás igénye. Voltak ugyan törekvések a közös emlékezet, a múlt feltárása, és az átmeneti igazságszolgáltatás megteremtésére, de ezek általában inkonzisztens módon zajlottak le. Ezzel szemben viszont, a Cseh Köztársaságban, illetve (Kelet) Németországban, már közvetlenül a rendszerváltást követően erős, és gyors, az állam által kezdeményezett és levezényelt intézkedésekre került sor, a kommunista múlttal való elszámolás tekintetében. Mivel lehetetlen volna az összes Kelet-Közép-európai államról egyesével beszélni, meg kell elégednünk azzal, hogy mindhárom csoportból kiragadjunk egy-egy országot, és ezek a példáján keresztül vizsgáljuk meg miként zajlottak le a történelmi számvetést, és az átmeneti igazságszolgáltatást segítő projektek a térségben, még az Unió legutóbbi, 2004-es, és 2007-es bővítését megelőzően.

Románia

Az 1990-es évek elején a romániai hatalmi elit folyamatosan húzódozott a múlttal való szembenézésétől. Ez a kelleltenség természetesen leginkább abból fakadt, hogy a hatalmat 1989, és 1996 között kézbentartók maguk is a megbukott rendszer funkcionáriusai voltak. Ion Iliescu és kormánya, a felmerülő kérdések következetes agyonhallgatását választotta. Ennek ékes bizonyítéka többek között, hogy a közhangulatot semmibe véve teljesen lehetetlenné tette az átmeneti igazságszolgáltatást. Az általa vezetett hatalmi elit ellenállt az állampolgárok felől érkező nyomásnak és nem vonta felelősségre a Ceaușescu rezsím egyetlen volt funkcionáriusát, vagy kiszolgálóját sem. A bíróságokra gyakorolt politikai befolyás még az előző rendszerben jogtalanul államosított, vagy egyszerűen elkobozott javak után járó kárpótlást is ellehetlenítette.

Miután 1996-ban a jobbközép erők vették át a kormányzást, állami szinten is történtek lépések a múlttal való szembenézésre. Ezek közül talán, a volt politikai fogoly, Constantin Dimitrescu által keresztülvitt törvényjavaslat emelkedik ki, melynek eredményeképpen lehetőség nyílt a volt kommunista politikai rendőrség, a Securitate irataiba való betekintésre. Ugyanakkor

az a szervezet, amelyet a titkosszolgálati iratok feldolgozására létrehoztak, már a kezdetektől igen rosszul szervezeten működött, majd miután Iliescu és a szocialisták 2000-ben visszatértek a hatalomba, működése szinte a nulla alá redukálódott. Kormányzati nyomás híján pedig a Securitate utódszervezete, hatalmas mennyiségű iratot „felejtett el” vizsgálat céljára átadni.

Lengyelország

Lengyelországban, a gyakori politikai hatalmváltás egyfajta egyhelyben topogást idézett elő a kommunista múlt feltárására induló kezdeményezések tekintetében. Először is, a számvetés már az előtt leállt, mielőtt elindulhatott volna, mivel az ország első szabadon választott kormánya, élén Tadeusz Mazowiecki-vel azt vallotta, hogy éles határvonalat kell húzni Lengyelország kommunista múltja, és demokratikus jövője között. Az 1990-es évek elején és közepén, a politikai hezitálás miatt több átmeneti igazságszolgáltatási eljárás elindult ugyan, de nem jutott el a valódi végkifejletig. A kommunista múltban elkövetett bűntettek felelőseivel szemben induló büntetőjogi eljárásokra is csak igen korlátozott számban került sor. Igaz ugyan, hogy a lengyel parlament felállította „A Lengyel Nép Ellen Elkövetett Bűnök Kivizsgálását Koordináló Bizottságot”, de a kevésbé hatékony politikai támogatás, és a bíróságok elégtelen munkájának eredményeképpen a bizottság által 1991 és 1995 között vizsgált 500 eset közül csak egyetlen egyből lett nyilvános tárgyalás. A politikai hatalom gyakori változása is csak hátráltatta a megemlékezési projektek megszületését. Az állami archívumokhoz való civil hozzáférés pedig már a kezdetektől komoly késedelmet szenvedett. Erre csupán 1997-től van lehetőség. A Sejm 1998-ban hivatalosan is elítélte a volt kommunista berendezkedést, és a parlamenti erők közös elhatározással létrehozták a Nemzeti Emlékezet Intézetet. Megalapítása után viszont, az intézet gyors eredményeket ért el. Nagyszámú publikációt jelentetett meg, és kiállításokat szervezett Lengyelország kommunista múltjának bemutatására.

A Cseh Köztársaság

Miközben Romániában az állam szinte legyőzhetetlen akadályokat gördített a történelmi számvetés, és átmeneti igazságszolgáltatás elé, és az egymást országos választásonként leváltó politikai erők e folyamatokat Lengyelországban is hátráltatták, addig Csehországban már a kezdetek kezdetén komoly

erőfeszítések történtek a kommunista korszak kollektív megértésének és feltárásának érdekében. Külön kiemelhetjük 1991 októberét, amikor a még Csehszlovák parlament igazán komoly elszámoltatási törvényt fogadott el, amellyel nagyszámú korábbi kommunista pártaktivistát, tisztségviselőt és volt titkosszolgálati tisztet zárt ki szinte az összes közhivatal viselésének lehetőségéből. Igaz, hogy a törvény először csak öt évre szólt, de lejártakor (a Cseh Köztársaságban, de Szlovákiában nem) határozatlan időre meghosszabították. E mellett a vagyoni kárpótlás terén is komoly lépések történtek. A kommunista érában elkövetett bűnök feltárása és bűnösök bíróság elé állítása viszont már egy kissé lassabban haladt. A cseh belügyminisztérium által létrehozott Kommunizmus Bűneinek Dokumentációjáért és Kivizsgálásáért felelős Iroda 1995 és 2001 között 3083 ügyet vizsgált, amelyből 160-at készített elő tárgyalásra, de végül összesen kilenc esetben született jogerős ítélet. A kommunista múlt bűneinek feltárása mellett a Cseh kormány nagy hangsúlyt fektetett az olyan projektekre is, amelyek a közelmúltról való közös nemzeti emlékezet megteremtésének érdekében születtek meg. Továbbá, a cseh állampolgárok szabadon hozzáférhettek a kommunista időkből származó állami dokumentációhoz és archívumokhoz. 1996-ban például betekintést nyerhettek a volt állampárt titkosszolgálatának 60 ezer emberről készített személyi aktáiba is, valamint 1998-tól a Kommunista Párt központi bizottságának, és Belügyminisztériumának archívumainak titkosítását is feloldották.

Az európai integráció hatásai

Az európai regionális szervezetek aktívan nem kezdeményeztek, szervezetek, vagy támogattak semmilyen kollektív emlékezetre, vagy átmeneti igazságszolgáltatásra vonatkozó folyamatot a Kelet-Közép-európai térségben. Ennek ellenére nyilvánvaló, hogy az európai integráció megnyitott bizonyos csatornákat, amelyek elősegítették e folyamatok végbemenetelét. Különösképpen az Európai Unióhoz való csatlakozás volt az, ami az egyes KKE országokban működő szervezetek számára segítséget jelentett, hogy programjaikat megvalósíthassák, ügyeiket a nyilvánosság elé tárhassák. Azok a polgárok, akiknek pedig megoldatlan peres ügyük volt saját hazájukban, a csatlakozás után már teljes joggal fordulhattak az Emberi Jogok Európai Bíróságához is. Másképpen fogalmazva, az Unió politikai és gazdasági súlyának segítségül hívása, felülről kiinduló támogatás nélkül, csak esetleg volt lehetséges (de legalább lehetséges volt). A volt kommunista blokk EU-hoz csatlakozott országainak különböző szereplői többször hangot is adtak abbéli igényüknek, hogy az Uniónak (és itt leginkább az Európai Bizottságra gondolhatunk) központilag kellene segít-

séget nyújtania a kommunista múlt feltárására irányuló törekvések számára. Ennek ellenére a Bizottság többször is világosan kifejtette azt az álláspontját, miszerint ez elsősorban az egyes tagországok saját feladata, és ezért nem kíván semmilyen nagyszabású projekt élére állni.

Európai integráció, és kollektív emlékezet

Románia

Ahogy arról már korábban is beszámoltunk, Romániában valójában nem volt meg a politikai akarat se a közelmúlt feltárására, se az elszámoltatásra, se a közös emlékezet erősítését célzó kezdeményezések támogatására. Ugyanakkor 2005-ben és 2006-ban Traian Băsescu elnök és a jobbközép koalíciós kormány hirtelen mégis a kommunista múlttal való szembenézés mellett döntött. Ennek érdekében felállítottak egy elnöki bizottságot is, amelynek a kommunista diktatúra alatt történt események feltárása volt a feladata. Már több elemző is utalt rá, hogy ennek a hirtelen változásnak valamilyen formában kapcsolatban kellett állnia az ország közelgő Uniós csatlakozásával. Ha másért nem, hát azért, hogy ezzel a fordulattal Románia megmutathassa, igenis törekszik végrehajtani azokat a reformokat, amelyeket Brüsszel elvár tőle, és amelyek hiánya, még közvetlenül a csatlakozás előtt években is komoly aggodalmakra adtak okot az ország felkészültségével kapcsolatban. Jellemző ugyanakkor, hogy a bizottság mindössze egyetlen évet kapott Băsescu elnöktől arra, hogy feltárja, és jelentést készítsen azokról a bűnökről, amelyek a teljes kommunista uralom alatt történtek, egészen az 1989-es forradalomig. A lényeg az volt, hogy a végső jelentés, még az ország uniós csatlakozása előtt az elnök asztalára kerüljön. Az elnök mellett a közélet más szereplői is aktívabbá váltak, és sikerrel vontak be uniós forrásokat a múlt feltárására tett erőfeszítéseik megsegítésére. A legfontosabb anyagi forrást az Európai Bizottság Aktív Európai Emlékezet Programja szolgáltatta. Ez a program eredetileg a holokauszt emlékezetének fenntartását volt hivatott segíteni, de a KKE országok elérték, hogy a „Sztálinizmus” bűneit feltáró kezdeményezések is bekerüljenek a programba.

Lengyelország

Míg a közelgő EU-s csatlakozás lökést adott a román vezetésnek arra, hogy komolyabb lépéseket tegyen a múlt feltárásának irányába, addig Lengyelországban a Kaczyński fivéreknek semmilyen külső nyomásra nem volt

szükségük, hogy ugyanezt megtegyék. Részint saját politikai érdekből, részint ideológiai meggyőződésből, a Kaczyński-k jobboldali koalíciós kormánya határozott lépésre szánta el magát, amikor 2007-ben szigorú elszámoltatási törvényt fogadtatott el a parlamenttel.

Az Unió tagságot kihasználva, a Lengyel Családok Ligája, a kormányzó párttal összefogásban az Európai Parlamentben, több politikai fórumon is foglalkozott a kommunista múlttal. E mellett, Lengyelország az EP-én keresztül hozzájuthatott különböző pénzekhez, amelyeket a hazai közös emlékezet kialakítására, illetve nemzetközi megemlékezések szervezésére használt fel.

A Cseh Köztársaság

Ahogy arról már korábban szó esett, a Cseh Köztársaság már az 1990-es évek elejétől állami szintre emelte a múlttal való szembenézést, az elszámoltatást, az átmeneti igazságszolgáltatást, és a közös emlékezet elősegítését. Ebből következően, az Európai Unióba való belépésük után, az onnan kinyerhető pénzeket elsősorban nem országos, hanem nemzetközi projektek megvalósítására használták fel. A nemzetközi figyelem felkeltésére felhasznált pénzek mellett a csehek nagy mértékben kihasználták Unió elnökségük időszakát is arra, hogy a tágabb európai közösség figyelmét a kommunista időszak történéseire irányítsák.

Ez a cseh törekvés találkozott azzal a KKE országok részéről már igen korán megfogalmazott elképzeléssel, hogy az Uniónak teljes mellszéliséggel a régió kommunista múltjának feltárására irányuló kezdeményezések mögé kellene állnia, és mintegy hivatalosan is be kellene emelnie ezt a területet a feladatai közé. Olyan ötletek merültek fel pl., hogy létre kellene hozni az elnyomó rendszerek történetét bemutató múzeumot, illetve, hogy az Uniónak külön alapot kellene felállítania az ezzel foglalkozó oktatási és kulturális projektek támogatására, stb. Ezekre a felvetésekre viszont az Európai Bizottság válasza egyértelmű, és kiábrándító nem volt. A Bizottságot, és az Uniót vezető államok diplomatái arra hivatkoztak, hogy ez mind az egyes volt szocialista államok belügye, ezért saját hatáskörükben kell megoldaniuk a dolgot.

Ez a visszautasítás viszont eleve lehetetlenné tette a felülről lefelé szerveződő projektek megszületését. A KKE országoknak nem maradt más lehetőségük, minthogy továbbra is egyéni kezdeményezésekkel éljenek, és ehhez megkíséreljék az Unió források bevonását.

Az európai regionális integráció és az átmeneti igazságszolgáltatás

Az Európai Unióhoz való csatlakozás nem oldotta meg az átmeneti igazságszolgáltatás ügyét egyik volt szocialista országban sem. Itt természetesen nem arról van szó, hogy a csatlakozásnak semmilyen hatása sem volt erre a területre. A korábbi keleti blokk állampolgárai, a csatlakozás után már nem csak saját országuk igazságszolgáltatásához fordulhattak, a korábbi rendszerben ellenük elkövetett jogsérelmek tisztázása végett, de az Emberi Jogok Európai Bíróságának segítségét is igénybe vehették. Ez leginkább persze azokban az esetekben történt meg, amikor az adott ország igazságszolgáltatása egyrészt nem mutatott kellő hajlandóságot ügyük kivizsgálására, másrészt, ha a tárgyalás túl hosszúvá nyúlt, és a belátható időben történő jogorvoslathoz való (Európai Unió) joguk sérült. Elmondhatjuk, hogy az EJE mindhárom általunk példaként felhozott országban számos ember ügyében hozott pozitív döntést, és ítelt meg számukra kártérítést.

Konklúzió

E tanulmány mellett érvel, hogy az európai integrációnak csak korlátozott szerepe volt, de mégis szerepe volt a Kelet-Közép-európai államokban lezajlott (és máig is zajló) történelmi számvetésre, és átmeneti igazságszolgáltatásra. Elmondható, hogy az általunk példaként hozott országok esetében, és azon országok esetében, amelyeket ezekkel megvilágítottunk, a közelmúlttal való szembenézés, a közös emlékezet életre hívása és megerősítése, valamint az átmeneti igazságszolgáltatás intézményének működése között szignifikáns eltérések mutathatók ki, és nemcsak az egyes országok belső folyamatainak tükrében, de az Európai Unióhoz való csatlakozásukkal összefüggésben is.

Juhász Gergely Ákos